

14. Там само.
15. Пачовський В. Названа праця. – С. 78-79.
16. Там само. – С. 78.
17. Небесник І. І. Названа праця. – С. 238.
18. Штець М. Місце і роль Івана Панькевича в культурно-освітньому та громадському житті Закарпаття // Українські Карпати: Матеріали міжнародної наукової конференції “Українські Карпати: етнос, історія, культура” (Ужгород, 26 серпня – 1 вересня 1991 р.) – Ужгород, 1993. – С. 588.
19. Чучка П. П. Закарпатська стихія в “граматині руського язика...” І. Панькевича // Українська мова на Закарпатті в минулому і сьогодні. Матеріали науково-практичної конференції. – Ужгород, 1993. – С. 328.
20. Польові матеріали автора. Записано П. Ференцом у Рахівському районі Закарпатської області. – С. 45.
21. Там само. – С. 26-27.
22. Штець М. Названа праця. – С. 583-584.
23. Зілгалов В. Василь Пачовський і Карпатська Україна. Передмова до історичного нарису В. Пачовського Срібна Земля. Тисячоліття Карпатської України. – Ужгород, 1993. – С. 10-14.
24. Баглай Й. Роль театрального мистецтва у піднесенні національної свідомості українців Закарпаття в 20-30-х роках // Українські Карпати: Матеріали міжнародної наукової конференції “Українські Карпати: етнос, історія, культура” (Ужгород, 26 серпня – 1 вересня 1991 р.) – Ужгород, 1993. – С. 14-15.
25. Божук Г. Сторінки історії “Етнографічного товариства Підкарпатської Русі” // Культура Українських Карпат: традиції і сучасність. Матеріали міжнародної наукової конференції (Ужгород, 1-4 вересня 1993 р.) – Ужгород, 1994. – С. 312-314.
26. Пап-Пугач С. Пластовий альманах з нагоди п’ятидесятиріччя українського пласту на Закарпатті 1921-1971. – Рим, 1976. – С. 17-18.
27. Там само. – С. 17.
28. Служинська З. Рід Каленюків. – Львів, 1997. – С. 8.
29. Мишанич О. Карпати нас не розлучать. Літературно-критичні статті і дослідження. – Ужгород, 1993. – С. 120.
30. Пап-Пугач С. Названа праця. – С. 144-145.
31. Мишанич О. Названа праця. – С. 121.
32. Там само. – С. 123.

33. Квіт С. Дмитро Донцов. – К., 2000. – С. 40.
34. Зілгалов В. Український вільний університет у Празі і Карпатська Україна – С. 156.
35. Химинець Ю. Закарпаття – земля української держави. – Ужгород, 1991. – С. 105; Баган О. націоналізм і націоналістичний рух. Історія та ідеї. – Дрогобич, 1994. – С. 125.
36. Химинець Ю. Закарпаття – земля української держави. – Ужгород, 1991. – С. 106.

ОЛЕКСАНДР МАЛЕЦЬ

ЕТНОПОЛІТИЧНІ І ЕТНОКУЛЬТУРНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНЦІВ ЗАКАРПАТТЯ В ПЕРІОД СОВЕТСЬКОЇ “УКРАЇНІЗАЦІЇ” І УТВОРЕННЯ КОМУНІСТИЧНОГО ТОТАЛІТАРИЗМУ (ЛИПЕНЬ 1945 – 1950 РР.)

Акт возз'єднання Закарпаття з Україною хоча і визначив весь наступний напрям етнополітичного і етнокультурного розвитку краю, але не вирішував питання його юридичного включення до складу советської державної системи. З підписанням 29.06.1945 р. советсько-чехословацького договору про Закарпатську Україну і наступною його ратифікацією Національними зборами Чехословаччини (22.11.1945 р.) та Президією Верховної Ради СРСР (27.11.1945 р.) було відкрито шлях до всеохоплюючого поширення в краї советських порядків. З цього часу в Закарпатті повсюдно утверджуються так звані соціалістичні суспільно-економічні відносини та комуністична ідеологія, що стали основними чинниками як впливу населення за межі області, так і його внутрішньообласних міграцій. “Соціалістична перебудова” регулювалась низкою постанов ЦК КП(б)У та Закарпатського обкому КП(б)У, до неї втягувався весь господарський комплекс, все культурне, духовне і побутове життя всіх етнічних і соціальних груп населення краю.

Саме з цього часу почали здійснюватись соціально-політичні заходи, що певним чином вплинули на характер, зміст і напрям розвитку етнічних процесів у краї. Так, уже в советсько-чехословацькій угоді від 29.06.1945 р. передбачався вільний вибір (оптацію) громадянства колишніх громадян Чехословаччини. У результаті реалізації договору близько

10 тисяч українців із Чехословаччини стали громадянами СРСР, а близько 10 тисяч українців стали чехословацькими громадянами [1]. А вже з середини 1945 р. почалась масова демобілізація фронтників. До кінця серпня 1945 р. до Прикарпатського військового округу було демобілізовано 39 тис. військовослужбовців. Значна їх кількість була працевлаштована на керівні посади в Закарпатті. Це викликало невдоволення серед національно свідомої частини населення, страх за своє майбутнє в умовах Советського Союзу. Оскільки державні кордони ще не були огорожені колючим дротом, то чимало закарпатців втекли у сусідні країни. Так, лише протягом вересня-жовтня 1945 р. при спробі нелегально перейти кордон було затримано 601 чол. Серед втікачів були інтелігенти, промисловці, бідняки, "куркулі" та навіть місцеві комуністи. За вказаний період лише з Ужгородської партійної організації виїхало за кордон 21 членів КПЗУ [2].

Зміст і характер етнополітичних і етнокультурних процесів на Закарпатті перших років советської влади добре простежуються на матеріалах м. Мукачеве. З довідки, надісланої до урядових інстанцій м. Києва впливало, що станом на 1.09.1945 р. в м. Мукачеві проживало 25603 мешканців, з них українцями було записано 508, росіянами - 1519, євреями - 2541, чехами - 283, словаками - 1211, угорцями - 4875, циганами - 650, болгарами - 43 чол. [3]. Довідка не давала реального етнічного складу населення, бо її автори всіх тих, хто вважав себе русином віднесли до росіян, німці ж записались чехами, словаками чи угорцями, частина циганів - словаками чи угорцями і т. п. Інші архівні матеріали свідчать, що в 1945 р. в м. Мукачеві проживало понад 30-тис. мешканців, з них 767 - були неписьменними і 517 - малописьменними. Для перших у жовтні 1945 р. було організовано курси ліквідації неписьменності, а для малописьменних - вечірню школу. На початку 1945-1946 рр. у місті працювали 2 середні, 6 неповних середніх і 5 початкових шкіл, в яких навчались понад 5600 учнів. Крім того, в місті працювала школа для калік, школа для сліпих, ремісниче училище, учительська семінарія, торгівельна академія (училище), які тут працювали ще за часів панування в краї Чехословаччини і Угорщини [4].

Включення Закарпаття в советську державно-політичну систему створило передумови для здійснення тої політики,

що здійснювалася в УРСР упродовж 1920-х років і яка відома під назвою політики українізації. Як і в Україні що політику ВК(б) розпочала із змін в партійному керівництві. З утворенням 15. 12. 1945 р. Закарпатського обкому КП(б)У, в її Закарпатській обласній організації було проведено чистку під виглядом обміну партійних документів. У ході її проведення лише 38 % колишніх членів КПЗУ отримали партквитки ВКП(б). Решті відмовили, бо одні з них служили в угорській армії (811 чол.), інші перебували у складі ворожих партій (10 чол.) чи у складі КПЧ (287 чол.), в угорській (4 чол.), французькій (4 чол.), канадській (2 чол.) компартіях. Іншим відмовили через їх "антирадянську поведінку після визволення", за належність до "нетрудового елементу" і т. п. Замість них до Закарпаття прислали понад 500 комуністів з інших областей, прийняли до партії добровольців советської армії, колишніх партизанів, підпільників та ін. [5].

Прислані в край "досвідчені" партійні і державні працівники почали навчати більшовицьких методів роботи місцеві кадри. Методи ж комплектування кадрами органів управління засвідчували недовір'я до закарпатських українців, бо обов'язково поруч з місцевим працівником ставився товариш із-за меж області. Водночас вівся контроль за тим, щоб "старший брат" був добре представлений в органах управління, КДБ, МВС, прокуратурі та ін. Свідченням цього є і те, що з 3125 присланих до краю працівників лише 1194 - це інженерно-технічні і медичні працівники та вчителі, а решта - партійні і комсомольські працівники, управлінські державні кадри, працівники міліції, судів, прокуратури і т. ін. Ця політика прискорила зростання чисельності партійної організації. На 1950 р. Закарпатська обласна партійна організація нараховувала вже 9012 членів і кандидатів у члени ВКП(б). Понад 50% з них - це прибулі із-за меж області "керівні" товариші, наставники нового, советського способу життя [6]. Вони взяли під контроль всі партійні організації, диктували політику в усіх державних органах управління, профспілках, комсомольських і громадських організаціях, в освіті, культурі, охороні здоров'я. Уже впродовж 1945-1946 рр. в політичній практиці остаточно утвердився негласний поділ на приїжджих і місцевих. Перевагу перших над другими засвідчують архівні матеріали. Так у 1946 р. серед керівних кадрів м. Мукачеве

було 88 українців, 94 росіян, 2 угорців, 2 чехів, 11 євреїв. Якщо врахуємо, що серед 88 українців половина належала до приїжджих, то загальне число російськомовних керівників сягало 83 % [7].

Серед них було чимало таких, які відверто претендували на керівні посади. Вони паразитували як керівні «спеціалісти», кадрова номенклатура Закарпатського обкому і райкомів КП(б)У. Серед них було чимало амбіційних бездар, таких, котрі «прославились» переслідуванням і репресіями місцевих. Один із тамбовських «старших братів» у листі до керівників Закарпаття писав: «Кроме бухгалтера могу и другую руководящую работу выполнять», інший російськомовний претендував на посаду начальника планового відділу чи плановика-економіста, третій писав, що може працювати завідувачим будь-якої «мельниці на любой руководящей работе» [8]. Серед новоприбулих було чимало справжніх спеціалістів, які прижились в області, стали корисними, зріднилися з місцевими українцями, стали своїми в краї. Найкращими серед них були учительські кадри, молоді випускники Полтавського, Черкаського та інших педінститутів. Уже в 1945-1946 рр. до краю було прислано 883, а в 1946-1947 рр. вже майже 1500 вчителів зі східних областей України. Вони разом із старими місцевими вчительськими кадрами та значною частиною демобілізованих, які влились до вчительських колективів за період 1945-1950 рр. навчали грамоті 43094 неписьменних і 61725 малописьменних, розгорнули роботу по реалізації обов'язкового всеохоплюючого навчання [9]. У ці ж роки в освіті йшов перегляд традицій старої чехословацької і угорської школи, що відкрито чи приховано працювали на денационалізацію українців. В умовах національних сподівань українська закарпатська патріотично зорієнтована інтелігенція активно включалась в культурно-освітню роботу, в перебудову і розбудову системи освіти і культури за советським взірцем. Вся політика і практика економічного розвитку Закарпаття в 1945-1950 рр. була спрямована на те, щоб чим швидше і найповніше залучити ресурси краю до відбудови зруйнованого війною господарства країни. Вже на кінець 1945 р. було відбудовано близько 260 дрібних і середніх підприємств, а в ході виконання першої п'ятирічки (1946-1950 рр.) було

здійснено націоналізацію промисловості, проведено колективізацію сільського господарства, реконструйовано й споруджено понад 100 промислових підприємств. Загалом соціально-економічні перетворення 1945-1950 рр. сприяли стабілізації української національної ідентичності. Найшвидше це проявлялося в усвідомленні спільності походження, історичної долі, мови і культури закарпатських українців культурно-побутовими традиціями українського етносу. У названий період державно-політична ідентифікація українців Закарпаття становилась у вигляді загальноукраїнської солідарності, єдності і культурно-історичних цінностей. Загальносоветська державно-політична ідентифікація лише почала нав'язуватися і пропагуватися.

Масштабні господарсько-культурні перетворення вимагали значної кількості нових спеціалістів. У ході виконання п'ятирічки постійно направлялися російськомовні інженери, техніки, механіки і робітники, а в колгоспне село було направлено понад 1000 агрономів, механізаторів, ветеринарів та ін. [10]. Політика індустріалізації створила велику потребу в міських робітниках, а колективізація зігнала багатьох селян із землі. У наслідок цього значні маси українського селянства потягнулися до міст і містечок у пошуках роботи. Це позначилося не лише на етнічному складі робітників, а й змінило етнічний склад населення Ужгорода, Мукачєва, Хуста, Виноградова, Берегова, Чопа та всіх інших містечок. Уже на 1950 р. українці переважали в усіх районних центрах, окрім Берегова.

Залучення природних ресурсів краю до відбудови господарства Союзу спричинило майже суцільне вирубування лісів з нехтуванням всяких норм лісовідтворення (понад 3 млн. кубометрів у рік) майже впродовж 20-ти років. Це давало чимало робочих місць, але так і не вирішувало питання зайнятості населення гірських районів. Проблему малоземелля і зайнятості власті пробували вирішити вже у 1945 р., коли НРЗУ почала здійснювати переселення українських безземельних і малоземельних селян з Верховини в низовинні села Берегівщини, Виноградівщини, Мукачівщини, Ужгородщини. До липня 1945 р. було переселено 1472 сім'ї. З Перечинщини і Великоберезнянщини було переселено 113 сімей на Ужгородщину, з Волівеччини - 278 сімей на

Берегівщини, із Свалявщини 96 сімей на Мукачівщину, з Міжгірщини, Тячівщини і Рахівщини - 985 сімей на Виноградівщину, Берегівщину і Ужгородщину і т. д. [11].

Включення Закарпаття в соціально-економічний і культурний комплекс СРСР дало можливість властям використати трудові ресурси краю поза його межами. Союзний уряд взяв курс на великомасштабні переселення закарпатців в інші регіони, але не обмежував, не стримував, а заохочував переселення на Закарпаття російськомовних з інших областей. Виселенню і витісненню закарпатців з рідного краю значною мірою сприяла колективізація. Уже в 1946 році почалось створення земельних громад. Їх завданням було організувати селянську взаємодопомогу, домогтись переростання громад у колгоспи. Щоб прискорити колективізацію, комуністи почали реалізувати політику «ліквідації куркульства як класу». Уже в 1946 році почали складатись списки «куркулів». Тодішній голова облвиконкому І. Турянця 25.07.1946 р. повідомляв Раду Міністрів УРСР, що до списку «куркулів» внесено 2134 всіх тих, які мали понад 10 га землі. А в червні 1947 р. було прийнято постанову Ради Міністрів УРСР про економічне обмеження куркулів. Згідно постанови селяни обкладались непосильними податками, насильно залучались до трудгужповинностей по заготівлі і вивозу лісу і т. ін. За несплату податків і не виконання повинностей селян притягували до судів як саботажників і антидержавних елементів, їх засуджували на тривалі терміни ув'язнення, висилали до Сибіру, в Казахстан чи східні області України. Так було засуджено і конфісковано майно Голубки з с. Угля Тячівського району та багатьох інших [12].

Паралельно велось вилучення підлітків, яких на «законній основі» відбирали від батьків і відправляли в школи ФЗН. Після короткотермінової підготовки підлітки ставали шахтарями чи металургами. Тих, хто втікав зі шкіл ФЗН до батьків арештовували, а їх рідних переслідували. Водночас партійні і советські органи почали планувати і проводити переселення безземельних і малоземельних закарпатців у різні області Союзу та організації робітників на лісозаготівлі Сибіру і Півночі Росії і т. п.

Національно свідомі інтелігенція, зокрема молодь, швидко збагнула антиукраїнську і російськовеликодержавну сутність

советського режиму, бо ще у травні 1945 року Й. Сталін проголосив російську націю найвидатнішою серед усіх націй Советського Союзу. В 1946 р. Москва звинуватила українських комуністів у потуранні концепціям українського буржуазного націоналізму та його проявам у літературі і мистецтві, а з кінця 1946 - початку 1947 рр. розпочала полювання на українських і реальних націоналістів. За цих обставин в особливо важкому становищі опинились українці Закарпаття, які в 1938-1939 рр. проголосили незалежність Карпатської України. У їх свідомості міцно утвердились національно-демократичні погляди на суспільство, а антисовєтські погляди у них були достатньо глибокі. Тому в краї впродовж 1946-1950-х рр. постійно діяли підпільні національно-патріотичні і антисовєтські молодіжні організації. Протягом 1946-1950-х рр. у Закарпатті діяло понад 30 українських патріотичних організацій, які виникали і діяли в усіх містах і районах області. Советські каральні органи розгорнули репресії проти українських патріотів, арештували і засудили сотні юнаків і дівчат на тривалі терміни ув'язнення [13].

Водночас велась цілеспрямована політика ліквідації Греко-католицької церкви, яка мала 265 парафій, 450 тис. вірників і 350 священників. Брудною ідеологічною пропагандою, політичним і економічним тиском, арештами і фізичними знущаннями над священниками, вбивством єпископа Ф. Ромжі советські власті згорнули діяльність Греко-католицької церкви, а 28.08.1949 року православні ієрархи проголосили про припинення існування Греко-католицької церкви в краї [14].

Усі зміни соціально-політичного характеру ставили за мету виховання советського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму, непримиренності до українського «буржуазного націоналізму». Але не дивлячись на це, в краї відбувалися глибокі перетворення в освіті і культурі, які сприяли розвитку національної свідомості українців Закарпаття.

Найпомітнішими були досягнення в розбудові обов'язкової неповної середньої і середньої освіти. Уже в 1946-1947 рр. в області працювало 848 шкіл, в яких навчалось понад 130 тис. учнів, з них 1,8 тис. здобувала середню освіту. В школах тоді працювало 4,2 тис. вчителів. У 1950-51 рр. в області вже працювало 959 шкіл, в яких навчалось 146,3 тис. учнів, з

яких 4,7 тис. здобували середню освіту, а в школах працювали 6,5 тис. чоловік. Значну культурно-освітню роботу проводили клуби, бібліотеки, гуртки художньої самодіяльності. У 1950 р. в області не було жодного села, де б не працювали хатні читальні, бібліотеки, клуби, при яких налічувалось 1303 гуртки художньої самодіяльності із загальною кількістю учасників 18160 чоловік. Систематично проводились міські, районні і обласні огляди художньої самодіяльності [15].

Включення Закарпаття до всеукраїнських соціально-економічних і культурних структур вже саме по собі посилювало почуття реальної єдності й ідентичності з усім українським етносом, його культурою та історією. Найперше і найповніше українізація проводилась в освіті і культурі. Комуністи надавали їй розвинути особливу увагу і домоглись у цій царині чималого успіху. Уже з перших днів визволення в державних установах і школах почала впроваджуватися українська літературна мова, хоча з цього приводу не було прийнято жодного урядового документу. Частина колишньої закарпатської інтелігенції, проявляла консерватизм щодо вчителства і чиновництва, користувалась українською літературною мовою, пересипаючи їх численними місцевими говірками, перемішаними мадяризмами, чехізмами та латинізмами [16]. Перші заходи мадяризації на Закарпатті мали на меті розширити союзу української літературної мови. Особливих труднощів на цьому шляху власті не зустріли, бо вже впродовж 20-30-х рр. XX ст. українці Закарпаття пройшли важливий шлях національної самоідентифікації. Вперше офіційною українську мову на Закарпатті було визнано державним розпорядженням «правительства Подкарпатської Русі» від 25.11.1938 р., в якому зазначалось, що «Державною мовою в країні Подкарпатської Русі є мова українська (малоруська)», а Закон № 1 Карпатської України від 15.03.1939 р. зафіксував, що «Державна мова Карпатської України є українська мова» [17].

Програму утвердження української літературної мови закарпатські комуністи почали здійснювати з 1926 р. і в цій царині вони співпрацювали з «Просвітою». У час 1945-1950 рр., реалізуючи програму розвитку освіти і культури, вони докладали чимало зусиль до поширення і утвердження

української літературної мови. Через систему освіти і популяризацію кращих зразків української народної і професійної культури українці Закарпаття легко і невимушено засвоювали літературну мову. Український мовний режим у більшості дитячих ясел, садків, шкіл, університетів, закладів культури привчав учнів, студентів - всю молодь не лише освоювати українську літературну мову, її красу, колорит, мелодику, а й сприяв утвердженню української національної самосвідомості. Підтримка української мови була викликана не даниною традиціям і національним патріотизмом комуністів, а необхідністю ліквідації неписьменності, ідеологічними і пропагандистськими потребами підтримки нового ладу, необхідністю прищеплювати новим поколінням комуністичних ідеалів і моралі і т. ін. Водночас українська літературна мова надбала національну культуру, полегшувала спілкування з партійними і державними працівниками, сприяла виконанню професійних обов'язків і т. п. У зв'язку з цим українська мова, як і в часи існування Карпатської України, дістала державну підтримку. Поширенню і утвердженню української мови сприяло також прибуття україномовних спеціалістів із-за меж області та зростання кількості міського населення за рахунок сільського. Колишні селяни, які стали мешканцями міст, продовжували зберігати мовні та культурно-побутові традиції села.

Широкомасштабні соціально-політичні зміни, зросла рухливість населення, загальне піднесення побутової культури і урбанізація, доступність освіти, поширення україномовної літератури, преси і радіомовлення, розгортання діяльності професійних мистецьких колективів, розвиток самодіяльної культурної творчості, ідеологічний, пропагандистський та адміністративний наступ і т. ін. прискорили процеси етнічної консолідації українців Закарпаття у складі нації, зумовили стирання локально-територіальних відмінностей в традиційній культурі, нівелювали культурно-побутові відмінності і діалектну строкатість не лише в населення окремих сіл і районів, етнографічних груп (долин'ян, бойків, лемків) і субетносів (гуцулів), а й між українцями Закарпаття, Галичини, Буковини, Волині, Поділля та інших етнографічних зон. Прискорення внутрішньоетнічної консолідації

закарпатоукраїнців, зміцнення загальнонаціональної свідомості, поширення етноніму «українець» і зникнення з ужитку більшості етніконімів сприяли зростанню національного оптимізму, відчуттю причетності до української нації, її культури та історії, спричинили спалах творчої енергії, появу нових талантів. Окремі з них у розвитку української національної культури вбачали альтернативу ідеологічній комунізації. Це свідчило, що советський режим ще не підкорив і не повністю контролював культурну діяльність закарпатської інтелігенції. Інші, перейнявшись відчуттям новизни і звільнення від традицій попередніх епох, широкосердно чи з кон'юнктурних міркувань, за кращими советськими взірцями поринули у творення нової культури ілюзорного комуністичного суспільства.

Загалом за час з 1945 до 1950 рр. українське населення Закарпаття глибоко розчарувалося в соціально-політичній практиці советського режиму, який насильям і репресіями розгромив Греко-католицьку церкву, провів колективізацію і розгорнув справжню війну проти українських патріотів. Закарпатоукраїнці швидко усвідомили антиукраїнську сутність советського тоталітаризму, глибоко пройнялись ідеями національних визвольних змагань і знову висунули з свого середовища культурних і політичних діячів загальнонаціонального масштабу.

У роки советського панування суспільнознавчі науки старанно уникали питання про роль українців та їх культури в процесах історичного, соціального і культурного розвитку Закарпаття. Якщо такі питання піднімалися, то виключно розглядалися під кутом зору «пролетарського інтернаціоналізму», «советського патріотизму» та «благородного впливу культури великого російського народу». Советська наука ігнорувала вивчення етнополітичних процесів, зокрема таких як взаємовідносини українців, етнічних і національних меншин Закарпаття з державою та між собою, уникала досліджень проблем їх етнічних і політичних поглядів, орієнтирів етнополітичної поведінки, почуттів, цінностей, сподівань і т. ін. [18]. Водночас всіяко ігнорувалося об'єктивне вивчення етнокультурних процесів, зокрема не досліджувались питання адаптації корінного населення Закарпаття до постійно змінюваного соціального і

політичного середовища, його погляди, ідеали, переконання та культурні цінності, що визначають етнічні і національні пріоритети. Мало досліджувались навіть питання етнокультурних контактів українців з румунами, угорцями, німцями, словаками, але нав'язливо пропагувались російсько-українські контакти. При цьому, старанно замовчувались і обминались такі причини певної етнокультурної відчуженості між представниками різних етносів як: відмінності мов і релігій, своєрідний стиль життя і поведінки, стереотипи упередженості до чужих людей і т. ін. [19].

Натомість численні рішення і постанови партійних і державних органів, політичні та ідеологічні репресії, голодомори (1946-1947 рр.), провокації, компромати, брехливі обіцянки, фальсифікація історії, русифікація, насильницьке нав'язування комуністичної ідеології, залучення населення Закарпаття до співучасті у придушенні національно-визвольних рухів в Угорщині (1956 р.), Чехословаччині (1978 р.), Афганістані (1980-1989 рр.) та інде [20], засвідчили, як комуністи, в тому числі й закарпатські, руйнували етнопсихологічні особливості українців, виховували етнічних маргіналів, вірнопідданих рабів комуністичної імперії, носіїв безнаціональної російськомовної «советської культури» [21]. При цьому замовчувалося, що вже в січні 1949 р. під керівництвом Міністерства внутрішніх справ було створено збірні пункти для виселення з області. У відповідності до планів насильницьких переселень 7.09.1951 р. уповноважений ЦК КПУ склав спеціальну довідку для МВС, з якої випливало, що із Закарпаття планувалося переселити 2023 господарства (8179 чоловік), а було переселено 500 сімей (1950 чоловік). На 24.02.1952 р. із західних областей України лише в Чечню, тодішню Грозненську область, було переселено 689 чоловік, із них 71,4 % (492 чол.) були із Закарпаття. Водночас, ламаючи опір насильницькій колективізації, советські власті на 25.12.1952 р. зселили з присілків і хуторів 885 господарств. Крім того, повсюдно закривались монастирі і церкви, йшла ліквідація Греко-католицької церкви (було ув'язнено 128 священиків, а 126 під тиском репресивних органів перейшли до православ'я), велись насильницькі орґнабори на лісозаготівлі до Росії, молоді - на шахти Донбасу і т. ін. [22]. Всі багаточисленні злочини проти українців та інших етносів ідеологи КПСС кінця 1980-х років

та нинішні комуністи називають лише деформаціями ленінської національної політики.

Поминемо увагою внутрішню суперечливість марксистської концепції нації, яку не підтримали вже перші опоненти марксизму. Для К. Маркса і Ф. Енгельса нація - історична категорія, яка виникла внаслідок розвитку капіталізму. Для них нація лише соціально-класова спільнота, а пролетаріат - єдиний творець нації. Ще в середині ХІХ ст. вони поділили нації на «історичні» і «неісторичні» та «революційні» і «контрреволюційні». Привласнивши основні положення історико-економічної теорії нації К. Каутського, Й. Сталін у 1913 р. зарахував нації до таких історичних усталених спільностей людей, які виникли на базі спільності мови, території, економічного життя, психічного складу, що проявляються в спільності культури [23]. З подачі В. І. Леніна він згодом поділив нації на капіталістичні і соціалістичні, а «советсько-марксистська теорія націй» капіталістичні нації оголосила зосередженням націоналізму (зла, нещастя, агресивності, ненависті до чужих націй і т. п.), а соціалістичні - уособленням добра, щастя, рівноправності, братерства, інтернаціоналізму. Марксизм виключав національне з системи людських вартостей. Про це свідчить і ленінське протиставлення «пролетарської справи» «національним інтересам», його твердження про історичну скінченність націоналізму, віднесення його до «недійсної історії», до «передісторії людства» [24].

Такі підходи прирікали національне в суспільстві і людині на безнадійне й безперечне зникання та відмирання. Цими та іншими подібними положеннями КПСС керувалась у ставленні до національного: національних культур, програм розбудови національних держав. В остаточній марксистсько-ленінській інтерпретації, як вдало підмічає О. Забужко, поняття «націоналізм перетворилося на слово - тиран» у чейзівському сенсі, а в період тоталітарної диктатури розрослося і увібрало в себе національне в усіх його самостійних сутністних проявах [25]. На цьому ґрунті ідеологи советського тоталітаризму повсюдно вишукували націоналізм: в археології, етнографії, антропології, історії, філософії, соціології, мовознавстві, літературі, кіно, театрі, мистецтві, музиці та ін. Описуючі такий процес, Дж. Оруел у трактаті «Про мову» (1984

р.) писав про виникнення слів «призначених не на те, щоб відбивати, а щоб убивати значення. Значення цих слів розширилося так, аби схопити цілу множину понять, унакувавши ці поняття в одне слово, їх уже легко відкинути і забути» [26]. Так виникло і набуло всеохоплюючого поширення слово-монстр «націоналізм», що зробило неможливим говорити про гегелівський «національний дух», «національну ідею», «національну державу», «національний менталітет» і т. ін. Лише з 1980-х років у советській етнографії почалось теоретичне розмежування термінів «етнос» і «нація», «національний» і «етнічний» [27].

Це свідчить, що за роки існування советської тоталітарної системи національне визнавалося лише як тимчасове і необхідне «зло», а національна психологія - важливою сферою виховання і ареною ідейної боротьби. Сутність нації і характер національних відносин теоретики та ідеологи КПСС нерозривно пов'язували з соціально-економічним ладом. На цьому ґрунті вони розрізняли буржуазні нації-носії класових антагонізмів між буржуазією і пролетаріатом та соціалістичні нації, які ніби-то характеризуються спільністю класових інтересів і соціально-політичних спрямувань та єдністю марксистсько-ленінської ідеології. Обмеженість і хибність таких підходів стала настільки очевидною, що вихід з них почали шукати ідеологи КПСС уже з 60-х років ХХ ст. Почалась теоретична, ідеологічна і пропагандистська розробка «нової історичної спільності - советського народу», який ніби-то утворився в СРСР у ході побудови і розвитку соціалізму і формування советського образу життя. Спочатку советський народ тлумачився як соціальна багатонаціональна (інтернаціональна) поліетнічна спільнота [28], але згодом її безпідставно почали пропагувати як перехідну форму до наступного «злиття націй» [29]. На цьому ґрунті, як вірно підмітив Л. Юркевич, нація поставала як етно-національна спільнота [30]. Розвиваючи цю тезу В. І. Леніна, один з теоретиків советського народу П. Федосєєв почав характеризувати його як окрему етнічну спільноту [31]. Це свідчить, що концепція «советського інтернаціоналізму» і «злиття націй» в теорії і на практиці обертались відвертою етнічною асиміляцією, а «советський народ» мав бути результатом асиміляції і зросійщення всіх неросіян.

Згідно перепису, станом на 31 грудня 1938 р. в Закарпатті проживало майже 840 тис. чоловік. З них українці складали 62,2 % (522480 чол.), угорці 16 % (134400 чол.), євреї 13,1 % (110000 чол.), чехи і словаки 4,8 % (40320 чол.), німці 1,9 % (15960 чол.), інші 2 % (16800) [32]. За приблизними підрахунками в 1946 р. в області проживало 776 тис. чоловік, з них українці складали близько 68 %. За оціночним переписом станом на 1 січня 1948 р. в області проживало майже 799 тис. чоловік. Наведені матеріали свідчать, що за час з 1938 по 1948 рр. населення Закарпаття зменшилося всього на 41,1 тис. чоловік. І це не зважаючи на угорську окупацію, в часи якої в концтаборах і в'язницях опинилось 183395 чоловік, із них 114980, в тому числі 80 тис. євреїв, було знищено [33].

Поширення на Закарпатті діяльності військової адміністрації советської армії також викликало певні зміни як в етнічному складі населення краю, так і в його розміщенні. Вже 13 листопада 1944 року військова рада 4-го Українського фронту віддала розпорядження виявляти і відправляти до таборів військовополонених чоловіків-угорців і німців віком від 18 до 55 років. На 16 грудня 1944 року було відправлено до Свалявського і Старосамбірського таборів 22951 чоловік, з них 8564 не мали жодного відношення до військової служби. Упродовж 1944 - 45 рр. до таборів військовополонених було відправлено понад 70 тис. угорців. Водночас Народна Рада Закарпатської України 15 січня 1945 р. прийняла рішення про виселення з краю так званих «сейкельських дорожніх робітників», яких завезли угорські окупаційні власті для побудови житла для угорських переселенців [34]. Крім того, понад 30 тис. закарпатських українців добровільно, обманом чи примусом було залучено до лав советської армії [35] і після 2-3 тижневої військової підготовки відправлено на передові лінії фронтів.

Певні зміни в етнічному складі населення краю відбулися і в результаті підписання між СССР і Чехословаччиною договору про Закарпатську Україну від 29 червня 1945 р. Згідно окремого протоколу до договору жителям Закарпаття чеської і словацької національностей надавалося право отримання чехословацького громадянства. Це ж стосувалося українців і росіян, які служили в чехословацькій армії. Натомість українці і росіяни, які знаходились у Чехословаччині, могли

переселитись в Україну, в тому числі на Закарпаття. Згідно договору про вибір (оптацію) громадянства, за даними советських властей до Чехословаччини виїхало понад 10 тис. чоловік, приблизно стільки ж виїхало з Чехословаччини до Советського Союзу [36]. За чехословацькими офіційними даними із Закарпаття виїхало до Чехословаччини понад 24 тис. чоловік. Всі ці процеси викликали доволі значні зміни в етнічному складі населення та в особливостях розвитку етнічних процесів.

Характер і зміст етнополітичних і етнокультурних процесів на Закарпатті впродовж 1945-1990 рр. були обумовлені входженням краю до складу СССР та пов'язаними з цим соціально-економічними і суспільно-політичними процесами. Крім того, на хід і розвиток цих процесів мали вплив історичні та культурно-побутові традиції, напрям і характер господарства, особливості розселення і т. ін. Водночас спостерігалися певні відмінності в розвитку етнічних, в тому числі й етнокультурних процесів у різних національних і етнічних меншин краю.

Політика і практика розбудови «соціалістичного суспільства» на Закарпатті 1945-1990 рр. мали визначальний вплив на етнополітичні і етнокультурні процеси, що найповніше проявлялося як в етніонаціональній консолідації українців Закарпаття у складі української нації, так в проявах советської українізації та всеохоплюючих советизації і зросійщення.

Оскільки зміст і характер кожного з названих процесів визначався соціально-політичними та ідеологічними чинниками, то в їх розвитку виділяємо три періоди: а) період Закарпатської України (жовтень 1944 - червень 1945 рр.); б) період советської «українізації» і утвердження комуністичного тоталітаризму (липень 1945-1950-х рр.); в) період всеохоплюючої советизації Закарпаття та її краху (1950-1990 рр.).

Етнополітичні і етнокультурні процеси національної консолідації були характерні для українців, які в 1938 р. складали лише 62,2 % населення краю. Уже в 1946 р. українці складали 68 %, у 1959 р. - 74,6 %, у 1970 р. - 76,5 %, у 1979 р. - 77,8 %, 1989 р. - 78,4 % всього населення Закарпаття. Наведенні дані свідчать, що українці в краї завжди становили виняткову більшість населення, а тому правомірно говорити лише про його український етнічний характер [37].

Література

1. Маркусь В. Приєднання Закарпатської України до Радянської України. 1944 – 1945. – К., 1992. – С. 74-75.
2. Нариси історії Закарпатської обласної партійної організації. – Ужгород, 1980. – С. 156, 160, 170-171; Макара М. П. Закарпатська Україна: шлях до возз'єднання, досвід розвитку (жовтень 1944 – січень 1946 рр.). – Ужгород, 1995. – С. 27, 28, 52, 98 – 99; Маркусь В. Названа праця. – С. 74-75; Химинець Ю. Тернистий шлях до України. – Ужгород, 1996. – С. 152.
3. Державний архів Закарпатської області. (Далі ДАЗО) Ф. 10, спр. 4, оп. 1, арк. 162; Ціцак В. І. Уроки нашої історії // Панорама. – 1992. – 2 травня.
4. ДАЗО, Ф. 2117, оп. 1, спр. 6; Ціцак В. І. Хотіли б знати правду ... На тему корінних і приїзджих // Панорама. – 1992, 25 січня.
5. ДАЗО, Ф. 1, оп. 1, од. зб. 99, арк. 26; Макара М. П. Названа праця. – С. 27-28; Нариси історії Закарпатської обласної партійної організації. – С. 140-150; ДАЗО, Ф. 1, оп. 6, спр. 747, арк. 79-81.
6. Нариси історії Закарпатської обласної партійної організації. – С. 150-169; История городов и сел Украинской ССР. Закарпатская область. – К., 1972. – С. 67; Маркусь В. Названа праця. – С. 74-75; Химинець Ю. Тернистий шлях до України. – С. 159.
7. ДАЗО, Ф. 10, оп. 1, спр. 4.
8. ДАЗО, Ф. Р-195, оп. 23, од. зб. 4, арк. 3.
9. Нариси історії Закарпатської обласної партійної організації. – С. 171-172; Троян М. Того дня зійшло сонце возз'єднання. – Ужгород, 1979. – С. 95.
10. Нариси історії Закарпатської обласної партійної організації. – С. 162; Троян М. Названа праця. – С. 84, 88.
11. Газ. Закарпатська правда. – 1945. – 13 квітня; ДАЗО, Ф. Р-64, оп. 1, од. зб. 28, арк. 37-40; Ф. 4, оп. 4-1, од. зб. 9, арк. 72; ; Макара М. П. Названа праця. – С. 71; Нариси історії Закарпатської обласної партійної організації. – С. 144;
12. Химинець Ю. Тернистий шлях до України. – С. 155-159;
13. Довганич О., Хланта О. Переслідування молоді за втечі зі шкіл ФЗН та за антирадянську пропаганду у військових частинах // газ. Карпатська Україна. 1999. 12 жовтня; Довганич О. Антирадянські молодіжні організації // ж. Наш рідний край. –

1998, № 3 – С. 26-28; Ситник О. Українська повстанська армія на Закарпатті. – К., 1997. – С. 2-12.

14. Бенько Н. Міжконфесійні відносини на Закарпатті в політичних подіях 1938 – 1949 рр. // Науковий збірник Закарпатського краєзнавчого музею. – Випуск II. – Ужгород, 1996. – С. 114-117; Вегеш М. М. Карпатська Україна – пролог у новий час краю // Закарпатська Україна. Осінь 1944 року. Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 50-річчю визволення Закарпаття від фашизму та 50-річчю І з'їзду Народних комітетів Закарпатської України. – Ужгород, 1994. – С. 126; Малець О. О. Свідчать експонати // газ. Новини Закарпаття. – 1995. – С. 26 січня; Гудзоватий І. «Блаженні переслідувані за правду...» // Патріархат. – Ч. 1 (349), січень. – Нью-Йорк, 2000. – С. 21-23; ДАЗО, Ф. 1, оп. 6, спр. 744, арк. 76-80.

15. Народне господарство Радянського Закарпаття. – Ужгород, 1964. – С. 167-172, 176, 179, 182; Історія міст і сіл УРСР. Закарпатська область. – К., 1969. – С. 64.

16. ДАЗО, Ф. П-14, оп. 1, од. зб. 496.

17. Вегеш М. М. Історичні монографії та дослідження. – Т. 1. Закарпаття в контексті центральноєвропейської політичної кризи напередодні Другої світової війни. – Київ-Ужгород, 1998. – С. 295-297; Росоха С. Сойм Карпатської України. – Львів, 1991. – С. 80.

18. Гроздова И. Н. Этническая специфика венгров Закарпаття // Карпатский сборник. – М., 1972. – С. 95.

19. Грацианская Н. Н. Современные культурно-бытовые процессы у словаков Закарпаття // Карпатский сборник. – М., 1972. – С. 114.

20. Постанова Бюро Закарпатського обкому КП України «Про помилки у статтях опублікованих в «Карпатском сборнике» (Москва, 1972 р.) // Чорна книга України. Збірник документів, архівних матеріалів, листів, доповідей, статей, досліджень, есе. – К., 1998. – С. 507-508.

21. Тиводар М. Закарпаття: народознавчі роздуми. – Ужгород, 1995. – С. 74-75.

22. Чорна книга України. – С. 79-80, 83-85, 379, 381, 384, 437; Терниста дорога до єдності. До 350-річчя Ужгородської унії. – Ужгород, 1995. – С. 97-98.

23. Ленін В. І. Критичні замітки з національного питання // Повне зібрання творів. – Т. 24. – С. 111-115; Рибалка Л.,

- Юркевич Л. Російські соціал-демократи і національне питання // Українська суспільно-політична думка в ХХ ст. Документи і матеріали. - Мюнхен, 1983. - Т. 1. - С. 237-255; Основи етнотермазнавства. - К., 1997. - С. 137-138, 141; Тиводар М. Етнологія. - Ужгород, 1998. - С. 66-68; Філософський словник. - К., 1986. - С. 431-432.
24. Ленін В. І. Названа праця. - С. 111-115; Мала енциклопедія етнотермазнавства. - К., 1996. - С. 122-139.
25. Забужко О. В. Філософія українська. - К., 1995. - С. 6.
26. Оруэлл Дж. «1984» и эссе разных лет. - М., 1989. - С. 204.
27. Бромлей Ю. В. Современные проблемы этнографии. - М., 1981; Він же. Этносоциальные процессы: теория, история, современность. - М., 1987; Він же. Очерки истории этноса. - М., 1983.
28. Семенов В. С. Диалектика развития социальной структуры советского общества. - М., 1977. - С. 105; Бромлей Ю. В., Гуревич И. С., Козлов В. И. Этнические процессы в современном мире. - М., 1987. - С. 156-157.
29. Lavigne M., Kerblay V. Les sovietiques des années 80. - Paris, 1987. - S. 181.
30. Рибалка Л., Юркевич Л. Названа праця. - Т. 1. - С. 255.
31. Федосеев П. Н. Новая социальная и интернациональная общность // газ. Правда. - 1982, 9 апреля.
32. Копчак В. П., Копчак С. И. Население Закарпаття за 100 лет (1870-1970). - Львов, 1977. - С. 37.
33. Радянське Закарпаття за 35 років. Статистичний збірник. - Ужгород, 1980. - С. 15; До 50-річчя воз'єднання Закарпаття з Україною // Інформаційно-аналітична служба Адміністрації Президента України. Спеціальний випуск. - № 12, червень 1995. - С. 6, 37; Итоги всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР. - М., 1963. - С. 14; Население Закарпатской области за данными всесоюзной переписи населения 1979 года. Статистический сборник. - Ужгород, 1980. - С. 4; Населення Закарпатської області за даними всесоюзного перепису населення 1989 року. Статистичний збірник. - Ужгород, 1990. - С. 14; Енциклопедія українознавства. - Т. 2. - Львів, 1993. - С. 724; ДАЗО, Ф. 1, оп. 2, спр. 67, арк. 58-59; Копчак В. П., Копчак С. И. Названа праця. - С. 36-39.

34. Шляхом жовтня. Збірник документів - 1965. - Т. 6. - Ужгород, 1965. - С. 162; Макара М. П. - С. 94-96.

35. Нариси історії Закарпатської обласної партійної організації. - С. 132.

36. Маркусь В. Названа праця. - С. 74-75; Макара М. П. Названа праця. - С. 52; Vaculik J. Hledali svou vlast. - Praha, 1995. - S.18

37. Копчак В. П., Копчак В. И. Названа праця. - С. 36-39; Радянське Закарпаття за 35 років. Статистичний збірник. - Ужгород, 1980. - С. 15; До 50-річчя воз'єднання Закарпаття з Україною // Інформаційно-аналітична служба Адміністрації Президента України. Спеціальний випуск. - № 12, червень 1995. - С. 6, 37; Итоги всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР. - С. 14; Население Закарпатской области за данными всесоюзной переписи населения 1979 года. Статистический сборник. - С. 4; Населення Закарпатської області за даними всесоюзного перепису населення 1989 року. Статистичний збірник. - С. 14; Енциклопедія українознавства. - Т. 2. - Львів, 1993. - С. 724; ДАЗО, Ф. 1, оп. 2, спр. 67, арк. 58-59;

МИХАЙЛО ЗАН

ЕТНОМЕНТАЛЬНІ ЧИННИКИ ІСТОРИЧНОГО БУТТЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

У наукових дискусіях доволі часто оперують терміном "менталітет" або "ментальність". Проте, як в академічному плані, так на суто побутовому рівні, проблематику пов'язану із ментальними чинниками історії часом вважають спекулятивною. Насамперед, через полісемантичність поняття менталітету.

Наразі менталітет розкривається в різних контекстах: як психоструктура певної спільноти, її Космо-Психо-Логос та архетипічні характеристики, стереотипи світосприйняття та діяльності певної групи людей; як константа групового світобачення та світореагування, світопереживання; як національний характер, "дух" або "душа" народу (етносу).

Ментальність особистості, стадій зрілості людини, поколінь, фахових, соціальних, політичних, економічних